

УНІФІКАЦІЯ ТА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ: СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД

Тетерятник Ганна Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.1

Стаття присвячена дослідженню уніфікації та диференціації процесуальної форми у кримінальному провадженні з точки зору синергетичного підходу. Досліджені такі властивості системи кримінального процесу та їх вираження в уніфікації та диференціації, як синергетичність, емерджентність та мультиплікативність. Визначено, що диференціація системи відбувається при проходженні точок біфуркації.

Ключові слова: уніфікація, диференціація, синергетика, емерджентність, мультиплікативність, синергетичність, біфуркація.

Статья посвящена исследованию унификации и дифференциации процессуальной формы в уголовном процессе с использованием синергетического подхода. Исследованы такие свойства системы уголовного процесса и их отображение при унификации и дифференциации, как синергетичность, эмерджентность и мультипликативность. Определено, что дифференциация системы происходит при прохождении точек бифуркации.

Ключевые слова: унификация, дифференциация, синергетичность, эмерджентность, мультипликативность, бифуркация.

The article investigates the unification and differentiation of procedural form in the criminal process, using a synergistic approach. Studied properties such criminal procedure system and display them at the unification and differentiation, yak the synergies, the emergence and multiplicative. It determined that differentiation occurs in the system it passes the bifurcation points.

Keywords: unification and differentiation, the synergies, the emergence, the multiplicative, the bifurcation.

Вступ. Кримінальний процес як наука перебуває у постійному розвитку. Стрімка зміна політичних, соціальних явищ і процесів призводить до необхідності переосмислення кримінального судочинства із використанням нових підходів. До них слід віднести синергетику – міждисциплінарний напрямок наукових досліджень, завданням якого є вивчення явищ і процесів, що мають різну природу, на основі принципів самоорганізації систем (що мають підсистеми).

Ступінь наукової розробки теми. Процесуальна форма, її уніфікація та диферен-

ціація були та залишаються предметом дослідження багатьох відомих вчених-процесуалістів: В.Д. Арсеньєва, Ю.М. Грошевого, В.С. Зеленецького, Л.М. Лобойка, В.З. Лукашевича, П.Ф. Пашкевича, І.Л. Петрухіна, М.А. Погорецького, Д.О. Савицького, С.М. Смокова, В. А. Стрёмовського, М.С. Строговича, В.М.Трофименка, О.Г. Шило, М.Є. Шумило, П.С. Елькінд, М. Л. Якуба та ін.

Теорія систем, на нашу думку, пов'язана із кримінальним процесом та створює підґрунтя для наукової дискусії у нових ракурсах. Властивості систем, їх види та вплив обумовлюють

виявлення закономірностей появи, розвитку та змін систем, їх елементів.

Метою статті є досягнення наукового результату у вигляді теоретичних положень щодо уніфікації та диференціації процесуальної форми в контексті синергетичного підходу.

Кримінальний процес є складною системою, яка має свою структуру – стадії, визначені правовідносини між суб'єктами, процесуальну форму тощо. Справедливо професор В.С. Зеленецький зазначав: «Кримінальний процес – складна динамічна система...системний характер кримінального процесу визначений системними властивостями кримінально-процесуального права, його статичною і функціональною цілісністю, взаємозв'язком і взаємообумовленістю усіх його елементів, єдність, специфіка і закономірність зв'язку яких створюють структуру кримінального процесу...» [1, с.98, 101]. Професор В.С. Зеленецький вказує на поєднання двох протилежних складових – динамічної та статичної, які системно пов'язані та обумовлюють, з одного боку, стійкість системи та її впорядкованість, а з іншого – можливість реагування системи на зовнішні і внутрішні перетворення.

Складно було б говорити про ці явища, як системи, якби вони не характеризувалися стійкістю, під якою в теорії систем розуміється властивість систем зберігатися за ознаками після змін, викликаних певними факторами [2, с.96]. Це означає, що попри певні зовнішні фактори – політичні, суспільні зміни, внутрішні фактори – система повинна бути спроможною реалізовувати покладені на неї завдання. Завдання кримінального провадження визначені у ст.2 КПК України: захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного

учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Стійкість системи обумовлює її різноманітність, основним механізмом у цьому процесі виступає адаптація до змінених зовнішніх умов шляхом перебудови внутрішніх елементів. Кримінальний процес як система повинна бути спроможна реагувати на зміни, що відбуваються. І стабільність її, з одного боку, забезпечується уніфікованим за допомогою процесуальної форми порядком провадження, як стійкої властивості системи у поєднанні всіх її елементів, який є гарантією законності. З іншого боку, можливістю змінити цю внутрішню систему у кризові моменти, т.т. тоді, коли вона за існуючою структурою не спроможна вирішувати завдання, які на неї покладаються.

Характеризуючи процесуальну форму, Л. М. Лобойко вказує, що це системне утворення, яке об'єднує порядок провадження у справі у цілому та порядок провадження окремих процесуальних дій [3, с.19]. В.М. Трофименко зазначає, що кримінально-процесуальна форма – це сукупність закріплених законом юридичних процедур, умов і гарантій, що забезпечують вирішення завдань кримінального судочинства [4].

Уніфікація процесуальної форми забезпечує її стабільність, єдині засади у провадженнях, незалежно від обставин, що характеризують вчинене кримінальне правопорушення. В уніфікації процесуальної форми відображається така властивість, як синергетичність системи. Синергетичність (синергія) забезпечує єдиноюнаправленість дій усіх елементів системи, яка призводить до підвищення здатності досягти кінцевого результату – ефективного правового врегулювання суспільних відносин. Це означає, що кожен з елементів інститутів системи є взаємодоповнюючим, а відсутність неузгодженостей між ними забезпечує ефективність функціонування системи за будь-яких зовнішніх умов. Прояв синергії в уніфікованій процесуальній формі полягає в ефективності забезпечення єдиних підходів до здійснення кримінального провадження, незалежно від виду злочину, суб'єкта притягнення, до кримінальної відповідальності суб'єктів,

уповноважених на здійснення кримінальної процесуальної діяльності.

У теорії систем існує «ефект синергії» – односпрямованість, цілеспрямованість дій компонентів, яка посилює ефективність функціонування системи [5, с.204]. У кримінальному процесі функціонування кожної інституції має власні завдання, водночас у сукупності кожна з них направлена на забезпечення виконання завдань кримінального провадження та досягнення єдиної спільної мети (її ми розглядаємо як ефективне вирішення кримінального процесуального спору). Наприклад, інститут заходів забезпечення, спрямований на забезпечення дієвості кримінального провадження, усунення або ж зменшення ризиків, визначених у ст.ст.131, 132 КПК України.

Заходи забезпечення є компонентом системи, а тому створюють додаткові умови для досягнення позитивного результату – ефективного вирішення завдань кримінального провадження, у ньому виражається організаційна синергія як злагоджена командна взаємодія окремих елементів системи, що забезпечує її функціонування в оптимальному режимі ефективності [6].

Закон синергетичності системи виражає внутрішньо необхідні, сталі і суттєві зв'язки між елементами системи, що визначають рівень синергії системи, співвідношення між достатністю синергетичної бази і необхідністю підвищення активності системи, для отримання синергетичного ефекту, що забезпечує подальший розвиток цієї бази. Таким чином, є врахований та неврахований потенціал для збільшення ефекту синергетичності, який у свою чергу може бути позитивним або негативним [7]. Якщо певні норми, інститути впливають на зменшення синергетичності всієї системи, то відбувається регресний розвиток, відтак знищується сама база системи. Система зменшує свою ефективність, наслідком чого може стати поступова криза системи. Водночас, якщо ефект синергії має позитивне значення, це означає укорінення такої системи. По суті, позитивний ефект синергії обумовлює уніфікованість процесуальної форми – таку впорядкованість елементів кримінальної процесуальної діяльності та її оформлення, яка

здатна забезпечити системне виконання кримінальних процесуальних завдань на кожному етапі, стадії та водночас досягнення мети кримінального провадження.

Із синергією пов'язана інша властивість системи – емерджентність – неможливість звести властивості системи до властивостей складових її елементів, тобто властивості системи залежать не тільки від властивостей складових її елементів, але й від особливостей взаємодії між елементами. Стійкість системи визначається переважанням енергії внутрішніх взаємодій частин над зовнішнім впливом. В іншому випадку в системі можуть статися безповоротні зміни [8, с.94].

О.М. Гребешкова справедливо вказує, що емерджентність є наслідком прояву, як мінімум, трьох факторів: 1) різкого нелінійного посилення раніше малопомітної властивості; 2) наслідком непередбачуваної біфуркації якої-небудь підсистеми; 3) наслідком рекомбінації зв'язків між елементами [8, с.95]. Адаптуючи цей підхід до кримінального провадження, слід звернутися до думки Д.О. Савицького, який зауважує, що між кримінальною процесуальною формою і змістом кримінального процесу, який вона уособлює, існує тісний зв'язок, котрий у своєму розвитку піддається законам діалектики. Процесуальна форма є вираженням змісту кримінального судочинства та способом його здійснення, тому що як тільки кримінальна процесуальна форма перестає бути формою змісту, вона втрачає будь-яку цінність, таке відбувається періодично внаслідок швидшого розвитку змісту кримінальної процесуальної форми порівняно з її формою, що призводить до виникнення і зростання суперечностей між ними [9, с.215].

Розглядаючи емерджентність як властивість кримінального процесу, А.І. Журба зазначає, що вона притаманна меті не тільки на рівні системи, але й у окремих кримінальних провадженнях, результат діяльності за ними має відповідати діям усіх сторін провадження, окреслюватися встановленою процесуальною формою. Крім того, цю ознаку мають і окремі функції, стадії, процесуальні дії. Результативність як перспектива мети багатьох з цих еле-

ментів не повинна зводитися до змісту мети окремих її елементів [10, с.68].

Кожен інститут має власну мету та призначення. Іноді функціонування інститутів має діаметрально протилежну мету. Водночас саме їх функціонування у системі забезпечує її результативність. Прикладом може бути діяльність сторони обвинувачення та захисту, які мають протилежно різні цілі та засоби їх досягнення. Водночас змагальність і рівність сторін є невід'ємною складовою системи, яка вирішує завдання кримінального провадження.

Кримінальне провадження як система проявляє свою емерджентність і в особливих порядках кримінального провадження. З одного боку, вони є відходом від уніфікованої форми. Внутрішньо вони створюють нову підсистему, які притаманні специфічні риси та завдання. Водночас, функціонуючи як елемент всієї системи, вони забезпечують її адаптивність.

Вчені розглядають під диференціацією кримінального судочинства наявність у межах єдиного кримінального процесу проваджень, що якісно різняться між собою за ступенем складності процесуальних форм за такими підставами, як: а) кримінально-правова (ступінь суспільної небезпечності злочину); б) кримінально-процесуальні (ступінь складності встановлення фактичних обставин справи; наявність певних властивостей в особи, щодо якої ведеться провадження, або у особи, що постраждала від злочину; суспільна значимість справ; думка особи, щодо якої ведеться провадження, або особи, що постраждала від злочину, про заміну спрощеного провадження звичайним) [11].

О. В. Смирнов та К. Б. Калиновський розглядають диференціацію кримінально-процесуальної форми як таку будову судочинства, при якій поряд із звичайним порядком мають місце процесуальні форми, які передбачають як спрощення процедури у нескладних справах, так і її ускладнення щодо найбільш небезпечних злочинів або справ, що потребують особливої процесуальної захищеності законних інтересів обвинуваченого або інших учасників судочинства [12, с.645].

Отже, підставами диференціації можуть бути різноманітності, які знаходяться поза

системою і внутрішньо в системі, але які впливають на саму систему. Ці різноманітності породжують існування підсистем – особливих порядків проваджень, які хоча і пов'язані з іншими елементами системи – інституціями, але мають власний, специфічний механізм. Як справедливо зазначає В.М. Трофіменко, система кримінального процесу може бути представлена не лише як сукупність стадій, а й як сукупність окремих проваджень, які розрізняються за своєю спрямованістю [13].

Це означає, що зміна окремих елементів тільки відносно впливає на стабільність системи. Скоріше, емерджентність певною мірою і є тією властивістю, яка забезпечує життєздатність системи при зміні зовнішніх або внутрішніх факторів і їх впливі на окремі елементи системи.

З. Комарова підкреслює, що емерджентність це основний принцип проходження системою точок біфуркації, її становлення, народження або загибелі ієрархічних рівнів. Завдяки їй виникають нові якості системи по горизонталі, тобто на одному рівні, коли повільна зміна керуючих параметрів мегарівня призводить до біфуркації, нестійкості системи на макрорівні і перебудові її структури [14, с.165]. (Для теорії систем є характерним поділ на мікро-, макро- і мегарівень, яким відповідають величини елементів системи. На нашу думку, їх можна адаптувати до галузі права, відповідно як норми, інститути, галузь (прим. автора).

У синергетиці для вивчення поведінки систем у кризовому стані використовується поняття «біфуркація» – критичний стан системи, точка переходу від хаосу до порядку, момент оформлення, виникнення нового порядку, період, що завершує розвиток системи у режимі із загостренням [15]. На нашу думку, біфуркація є передумовою виникнення диференційованих форм провадження. Коли існуюча система кримінального процесу не може забезпечити врегулювання правовідносин, вона повинна пройти через кризу, в результаті якої система або розпадеться, або еволюціонує.

Момент виникнення кризи називають точкою біфуркації, яка характеризує критичний стан системи, при якому вона стає нестійкою та виникає невизначеність: або стан системи

стає хаотичним, або вона переходить на новий, більш високий рівень самоорганізації.

У вказаному контексті слушною є думка про те, що систему кримінального процесу слід розглядати не тільки як сукупність стадій, а і як сукупність окремих проваджень, які розрізняються за своєю спрямованістю [13, с.246]. Таким чином, диференціація може розглядатися як властивість кримінального процесу як системи, що забезпечує його стабільність шляхом наявності спеціальних норм та процедур у кримінальних процесуальних правовідносинах, що об'єктивно внаслідок своєї специфіки потребують відходу від уніфікованої процесуальної форми та створення інших процесуальних гарантій, процедур, з метою вирішення завдань кримінального провадження.

Яскравим прикладом, що демонструє біфуркацію кримінального процесу, є події в Криму та в Донбасі. Соціально-політична ситуація, по суті, унеможливила кримінальне провадження у звичайній формі. Система виявила свою хаотичність, адже не може наявними у ній засобами самореалізовуватися, досягати поставлених перед нею завдань та мети. Відтак, необхідним стало або повне руйнування системи, або пошук альтернативи за рахунок емерджентності системи та мультиплікативності. Мультиплікативність при цьому слід розглядати як примноження ефективності функціонування системи за рахунок певних керуючих дій. Подоланням цієї кризи стала саме диференціація процесуальної форми шляхом внесення до КПК України розділу IX – 1 «Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або в районі проведення Антитерористичної операції» [16].

Іншим прикладом є диференціація у формі спеціального досудового розслідування і судового провадження, яка була внесена до КПК України у 2014 році [17]. Кількість злочинів проти основ національної безпеки України та міжнародного правопорядку, злочини, пов'язані з терористичною діяльністю, які несуть високу суспільну небезпеку, за останні роки значно зросла, на що вплинули внутрішні та зовнішні соціально-політичні фактори. У той же час існуючі кримінальні процесуаль-

ні інститути виявили свою неспроможність ефективно реагувати на ці перетворення. Відтак, відсутність відповідних елементів у самій системі вказали на її неефективність щодо цих факторів. Нemoжливим стало притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності, забезпечення невідворотності покарання, охорона прав і законних інтересів особи, суспільства та держави від цих видів кримінальних правопорушень. Виникла необхідність управління системою ззовні – внесення відповідних змін до КПК України, визначення механізму, який би сприяв функціонуванню системи щодо вирішення загальносистемних та інституційних завдань.

Управління системою означає її переведення з одного стану в інший, який відповідає цілям управління. Для цього необхідно так впливати на структурні компоненти системи, щоби вони еволюціонували в потрібному темпі і в бажаному напрямку. При чому, управління, по своїй суті, повинно також бути системним – управлінські рішення, які ухвалюються в одних областях системи, роблять вплив на рішення, що ухвалюються в інших областях, що забезпечує синергетичність системи [18].

У той же час мультиплікативність може мати як позитивний, так і негативний ефект. У кримінальному провадженні таким фактором може стати ускладненість процесуальної форми, що впливає на ефективність досягнення завдань кримінального провадження, викликає необхідність залучення додаткових сил і засобів, зайвої витрати часу тощо. Все це може викликати деструктивність процесів, поступове приведення системи в хаос і її саморуйнування.

Ідея диференціації процесуальної форми набула широкого втілення у чинному КПК України. О.Г. Шило справедливо вказує, що доцільність і корисність диференційованого порядку кримінального судочинства доведена часом, вона визнана не тільки національним законодавцем, а й міжнародною спільнотою, що знайшло свій вияв, зокрема, у Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № II (87) 18 від 17 вересня 1987 р. щодо спрощення кримінального правосуддя, а тенденції розвитку кримінально-процесуального законодавства

України дають змогу визначити його вектор не в бік уніфікації, а навпаки, диференціації кримінально-процесуальної форми, розширення застосування процедур, які мають специфічні риси і суттєво відрізняються від загального порядку здійснення кримінального провадження [19].

У той же час уніфікація та диференціація – це невід’ємні складові системності кримінального процесу. Вони дозволяють забезпечити стійкість системи, її ефективність щодо виконання завдань, адаптивність до нових умов, які сплановано або непередбачувано виникають у суспільстві та державі.

Застосування синергетичного підходу, на нашу думку, розширює погляди на пізнання системи кримінального процесу. С.Ю. Лукашевич зауважує, що застереженням при застосуванні синергетичного підходу до вивчення будь-якої проблеми є те, що досліднику слід мати на увазі, що методологічний зміст набувають самі теоретичні принципи синергетики. Такими виступають: принцип порушеної симетрії системи, принцип впорядкованості через флуктації, принцип підлеглості, нелінійності, принцип врахування випадковості як додатку необхідності. Їх також можна розглядати в якості онтологічних передумов, представлених у синергетичній картині світу [18].

Синергетика, теорія систем створюють нові підходи, можливості прогнозувати та впроваджувати певні зміни з метою підвищення ефективності функціонування системи кримінального судочинства. Уніфікація та диференціація процесуальної форми є відображенням таких її властивостей, як синергетичність, емерджентність, мультиплікативність. Дослідження цих та інших властивостей систем різних рівнів створює підґрунтя для розробки теоретичних положень та практичних рекомендацій з удосконалення кримінального процесу.

Література

1. Зеленецький В.С. Державне обвинувачення в системі кримінально-процесуальних стадій / В.С. Зеленецький // Вісник Академії правових наук України. – 1995. – №4. – С. 98 – 106.

2. Артюхов В.В. Общая теория систем: Самоорганизация, устойчивость, разнообразие, кризисы / В.В. Артюхов. – М.: Книжный дом «Либроком», 2009. – 224 с.

3. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право: курс лекцій /Л. М. Лобойко – К.: Істина, 2008. – 456 с.

4. Трофименко В.М. Процесуальна форма: сутність і значення у кримінальному судочинстві [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <file:///C:/Users/ACER/Downloads/protessualnaya-forma-suschnost-i-znachenie-v-ugolovnom-sudoproizvodstve.pdf>.

5. Манівлець Е.Є. Властивості кримінальної процесуальної системи України як складної соціальної системи / Е.Є. Манівлець // Право і суспільство. – 2014. – №2. – С. 202 – 206.

6. Ковальов А.В., Гальченко К. Синергія. Синергетичний ефект / А.В. Ковальов, К. Гальченко // VII Международная научно-практическая Интернет-конференция «АЛЬЯНС НАУК: УЧЕНЫЙ – УЧЕНОМУ» (15-16 марта 2012 года) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.confcontact.com/2012_03_15/ek1_kovalev.php.

7. Головніна О.Г. Основи соціальної економіки / О.Г. Головніна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1801012353479/ekonomika/metodologiya_formuvannya_sinergiyi_sistemi.

8. Геселева Н. В., Зарицька Н. М. Емерджентні властивості системи / Н.В. Геселева, Н.М. Зарицька // Бізнесінформ. – 2013. – №7. – С. 93 – 97.

9. Савицький Д.О. Підстави диференціації процесуальних форм і їх реалізація у провадженні зі спрощеною формою / Д.О. Савицький // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2002. – № 2. – С. 214–223.

10. Журба А.І. Емерджентність спрямовуючих факторів кримінального судочинства України / А. І. Журба // Наука і правоохорона. – 2013. – № 4. – С.65 – 69.

11. Бардаш А. До питання щодо диференціації процесуальної форми / А. Бардаш [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/5743/%C0>.

12. Смирнов А. В. Уголовный процесс: учеб. для вузов / А. В. Смирнов, К. Б. Калининский. – СПб. : Питер, 2004. – 697 с.
13. Трофименко В. Диференціація процесуальної форми як пріоритетний напрямок реформування кримінального судочинства України / В. Трофименко // Вісник Академії правових наук України – 2012. – №3 (70). – С. 242–250.
14. Комарова З.И. Методология, метод, методика и технология научных исследований в лингвистике Трофименко [Електронний ресурс] : учеб. пособие / З.И. Комарова. 3-е изд., стер. – Москва: Изд-во «Флинта». – 820 с.
15. Музыка О.А. Бифуркации в природе и обществе: естественнонаучный и социосинергетический аспект / О.А. Музыка // Современные наукоёмкие технологии [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.rae.ru/snt/?article_id=6720&op=show_article§ion=content.
16. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції: Закон України від 12.08.2014 № 1631-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1631-18>.
17. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини: Закон України від від 07.10.2014 № 1689-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1689-18>.
18. Лукашевич С.Ю. Синергетичність управління системою запобігання та протидії злочинності [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=52921>.
19. Шило О. Г. До питання щодо диференціації кримінально-процесуальної форми / О.Г. Шило [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://pravoznavec.com.ua/period/article/6295/%CE>.
-
-